

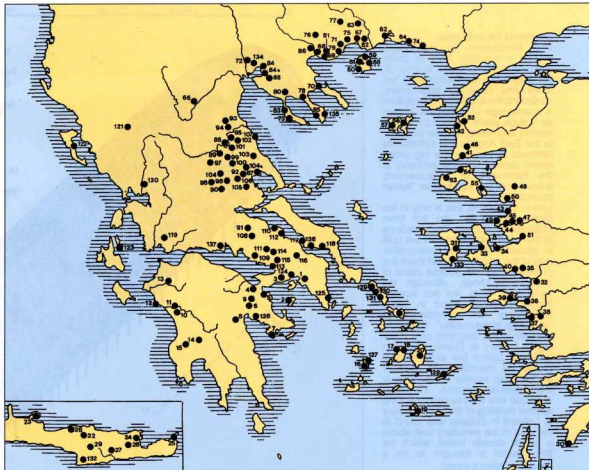
ΠΟΛΗ-ΠΟΛΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Αλέξανδρος Γούναρης

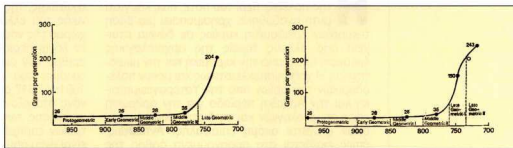
Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ - DPLG, Δρ Χωροταξίας Σορβόνης

Πολεοδομική και πολιτική σημασία της Υστερογεωμετρικής περιόδου

Όταν οι μελετητές των κοινωνιών της Πρωτογεωμετρικής και της Γεωμετρικής περιόδου¹ προσεγγίζουν τα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνας, κινούνται εντός μιας ζωογόνου για την έρευνα ασυμφωνίας, ως προς τον ορισμό της πόλης-οικισμού και της πόλης-κράτους (στο εξής πόλεως)². Ακόμη περισσότερο, η μέχρι σήμερα έρευνα υστερεί στη διατύπωση πειστικής απάντησης στο ερώτημα περί του χρόνου κατά τον οποίο ένας οικισμός γίνεται πόλη, από οικιστική και δημογραφική σκοπιά.

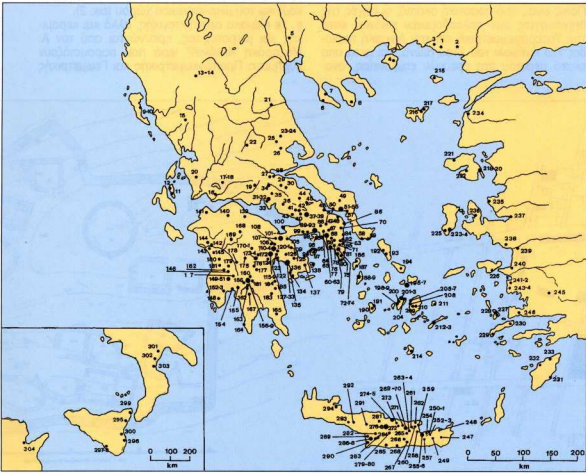
2. Χάρτης οικισμών με κατασκευές Υστερογεωμετρικής - Αρχαϊκής περιόδου (κατά F. Lang, Archaische Siedlungen in Griechenland, σ. 14, εικ. 1).

Αναπάντητο παραμένει και το ερώτημα περί του χρόνου κατά τον οποίο ένας οικιστικός σχηματισμός, είτε τύπου πόλης είτε τύπου ομάδος κωμών, απεικονίζει κρατικό σχηματισμό τύπου πόλεως. Όταν όμως η έρευνα αγγίζει το 750 π.Χ., δίνει μια απάντηση διά του A. Snodgrass³: στην Αττική η δημογραφική καμπύλη εξέλιξης του πληθυσμού, που υπολογίζεται βάσει του αριθμού των ταφών, είναι κατ' αρχάς εκθετική (εικ. 1α). Αν όμως στο διάγραμμα δοθούν ακριβέστερα στοιχεία χρονολόγησης των ταφών μεταξύ 780 π.Χ. και 720 π.Χ., η καμπύλη μετατρέπεται σε λογαριθμική (εικ. 1β). Με απλούστερη διατύπωση, η εν λόγω μεταβολή σε επίπεδο οικιστικής σημαίνει άμα στη δημογραφική εξέλιξη, ενώ στο πεδίο των κοινωνικών και κρατικών δομών αντικατοπτρίζει κάποια επαναστατική αλλαγή. Προαναγγέλλει την έλευση της πόλεως. Αν και δυσεπίλυτο λοιπόν το πρόβλημα περί του χρόνου ανάδυσης της πόλης-οικισμού και της πόλεως⁴, ωστόσο και για τις δύο οντότητες μαζί, την πόλη-πόλιν δηλαδή, έχουμε μία ένδειξη για το από πότε οι ασύμπτωτες πορείες τους αρχίζουν να συμβαδίζουν στην πρωτοϊστορία.

1α. Αττική, Δημογραφική εξέλιξη από τον 10ο αι. π.Χ. έως τον 8ο αι. π.Χ., υπολογιζόμενη βάσει αριθμού ταφών ανά γενιά (κατά A.M. Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State*, σ. 11, εικ. 1).

1β. Αττική, Η αυτή δημογραφική εξέλιξη, με ακριβέστερο στοιχείο χρονολόγησης ταφών στις υποδιαιρέσεις της Υστερογεωμετρικής περιόδου, ομοίως (κατά A.M. Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State*, σ. 11, εικ. 2).

3. Χάρτης ιερών με ευρήματα Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου (κατά A. Mazarakis Ainian, *From Ruler's Dwellings to Temples*, χάρτ. 3).

Οικιστικά, πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τεκμήρια: Τα ποσοτικά στοιχεία

Η σχετική προβληματική περί γένεσως της πόλεως, περί του πότε, πώς και γιατί αυτή αναβύθηκε, χρησιμοποιεί μια βάση τεκμηρίων ερειδόμενη κυρίως σε δάνεια στοιχεία από άλλους τομείς της αρχαιολογικής έρευνας, όπως από την κεραμική και την μικροτεχνία⁵. Η χρήση αποκλειστικώς και μόνον πολεοδομικών τεκμηρίων από την Υστερογεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο για την άρθρωση επιχειρηματολογιών και τη διατύπωση απαντήσεων φαίνεται ακόμη επισφαλής. Αντίθετως, όπως εκτίθεται στο προηγούμενο άρθρο της Κάς Ν. Κούρου, και στην περίπτωση των περιοχών αυτών, μεμονωμένα στοιχεία της αρχιτεκτονικής⁶ πόλεων και κωμών⁷ δοκιμάζονται για να τεκμηριώσουν απαντήσεις στα ερωτήματα ως προς τη γένεση και την εξέλιξη της πόλεως: τείχη⁸, αγορές⁹, τεμένη¹⁰, μεμονωμένοι τάφοι και νεκροταφεία¹¹, οικίες αρχόντων¹², εστιατόρια¹³, ηρώα¹⁴, ναοί εντός του άστεως, περίεξ και εκτός¹⁵, αγροτικά¹⁶, εθνικά και διεθνικά ιερά¹⁷, ιερά αποικιών¹⁸. Πάντως, η ρηχλάτηση των αρχιτεκτονικών - πολεοδομικών δημιουργημάτων της συλλογικής δράσης των νέων κοινοτήτων, συντείνει στην ανίχνευση των νέων κρατικών δομών, καθώς οι παλιές κοινωνικές δομές (οι φυλετικές, για παράδειγμα) επιβιώνουν ανεπαφες σε παλαιούς κρατικούς σχηματισμούς τύπου έθνους-κράτους, ή και αναπτύσσονται ακόμη εντός του νέου τύπου κρατικού σχηματισμού, της πόλεως¹⁹.

Ποιες είναι, από ποσοτική σκοπιά, οι πηγές της δημιουργίας των πολεοδομικών εικόνων κατά την Υστερογεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο; Στο κατώφλι του 21ου αιώνα, και μετά από εκατό περίπου έτη ερευνών επιφανείας, ανα-

σκαφών, περιουσιολογών τυχαίων ευρημάτων και παραδόσεων αρχαίων, η αρχαιολογική έρευνα είναι εφοδιασμένη με καταλόγους ευρημάτων που συμβάλλουν στη δημιουργία εικόνων της οικιστικής, της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής του ελλαδικού αλλά και του ευρύτερου χώρου της νοτιοανατολικής Μεσογείου κατά τις εν λόγω περιόδους. Όταν αναλογισθούμε τον αριθμό των οικήσεων που χαρακτηρίζονται ως οικισμοί του ελληνικού κράτους (απογραφή 1991: 12.817 οικισμοί), επί των οποίων κατά κανόνα στοιχίζονται και οι οικισμοί της καταλογογράφησης των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών ευρημάτων, τα ποσοτικά δεδομένα δεν είναι άνευ σημασίας:

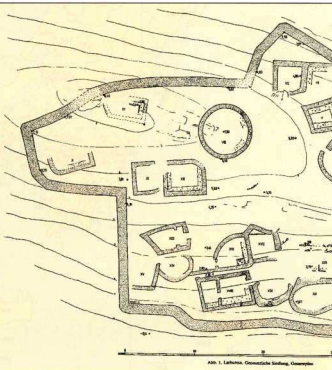
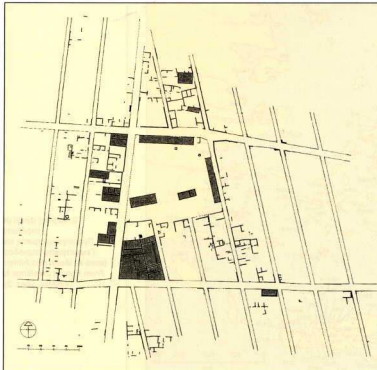
α. Σε κλίμακα οικιστικής, κατά Κ.Θ. Συριόπουλον²⁰, καταγράφονται πρωτογεωμετρικά ευρήματα αρχιτεκτονικής (οικιστικής και ταφικής), κεραμικής και μικροτεχνίας σε 336 οικισμούς ή τόπους της σημερινής επικράτειας του ελληνικού κράτους, ενώ σε 554 καταγράφονται γεωμετρικά. Πόσα όμως εξ αυτών χρονολογούνται στο τελευταίο ήμισυ του 8ου π.Χ. αιώνας, είναι αδύνατον να προσδιορισθεί, καθώς στις πρωτογενείς δημοσιεύσεις δεν γίνονται πάντα λεπτομερέστερες χρονολογήσεις ευρημάτων στο εσωτερικό της Γεωμετρικής περιόδου.

β. Στο στενό πλαίσιο της αρχιτεκτονικής και ιδίως της πολεοδομίας των περιόδων, από ποσοτική άποψη, η πρόοδος της έρευνας αντικατοπτρίζεται στη μελέτη της F. Lang²¹ με την καταλογογράφηση υστερογεωμετρικού και αρχαϊκού αρχιτεκτονικού υλικού από 137 οικήσεις ή τόπους του ελλαδικού (ηπειρωτικού και ηρωσιτικού) και του μικρασιατικού χώρου (εικ. 2).

γ. Σε κλίμακα αρχιτεκτονικής, αλλά και κεραμικής και μικροτεχνίας, ερευνώνται από τον Α. Μαζαράκη Ανιάντα²² ιερά που παρουσιάζουν ευρήματα Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής

5. Λαδοθύριζα Αττικής, κάτοψη (κατά Η. Lauter, *Lathuresa*, 1985, παρέμφ. εικ. 1). Ο σχεδιασμένος περίβολος κατασκευάστηκε από τον ανασκαφέα Φ. Σταυρούπουλο το 1939.

4. Μέγαρο Υβλίας, ο πολεοδομικός ιστός προς το τέλος της Αρχαϊκής περιόδου (από G. Vallet, F. Villard et P. Auberson, *Mégará Hyblia III: Guide de Fouilles*, 1983, ένθετη εικ. 3).

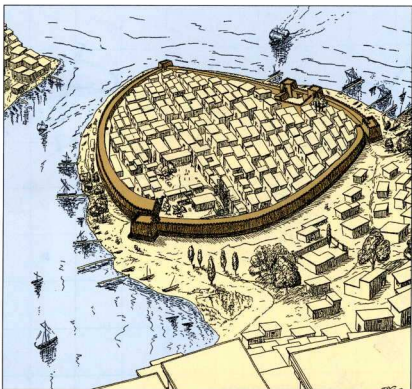

περιόδου, προερχόμενα από 304 οικήσεις ή τόπους από τον ευρύτερο χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου (εικ. 3).

Η πόλη-πόλις και η πολεοδομία: Τα ποιοτικά στοιχεία

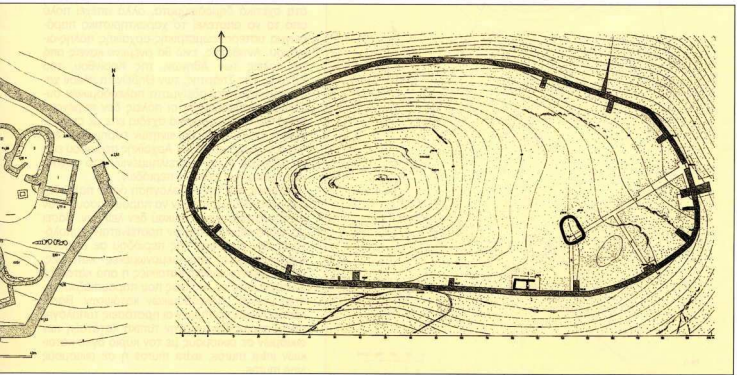
Πόσες όμως από όλες αυτές τις χαρτογραφημένες θέσεις αποδίδουν πράγματι πολεοδομικές εικόνες; Όπως συμβαίνει σε όλες τις ισχνές σε ευρήματα περιόδους, έτσι και στην Υστερογεωμετρική και εν μέρει στην Αρχαϊκή έχουμε περιορισμένο αριθμό εικόνων. Αυτές κατανέμονται σε τρεις κατηγορίες: σε μεμονωμένα πολεοδομικά στοιχεία, σε πολεοδομικούς πυρήνες και στα ελάχιστα παραδείγματα που μπορούν να λάβουν τον χαρακτηρισμό του πολεοδομικού συνόλου. Μέσω αυτών των τριών κατηγοριών παρακολουθούμε την ιστορία της πολεοδομίας της περιόδου.

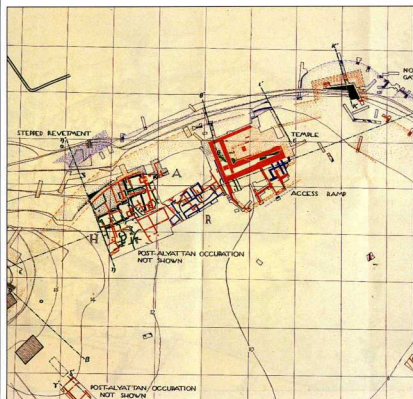
α. Τα υστερογεωμετρικά και αρχαϊκά πολεοδομικά στοιχεία δεν είναι παρά τα σημαντικές εκτάσεις αρχιτεκτονήματα που συνιστούν τις "λέξεις" των πολεοδομικών "προτάσεων": το τείχος, η αγορά, το τέμενος, αλλά ακόμη και τεχνικά έργα, όπως δίκτυα ύδρευσης και αναλημματικοί τοίχοι για τη στοιχειώδη διεύθυνση χώρων, Η θεώρησή τους, έτσι και ως μεμονωμένων στοιχείων του πολεοδομικού ιστού, δεν στερείται ενδιαφέροντος. Η σημαίνουσα αρχιτεκτονική τους σύνθεση θεωρείται ενίοτε ερμηνευτικό κλειδί για την εξήγηση της μετέπειτα ανάπτυξης του λοιπού πολεοδομικού ιστού, που θα υφανθεί εντός ή περίξ αυτών. Στα αρχαϊκά Μέγαρα Υβλαία, η ανάπτυξη των κατοικιών γύρω από την τραπεζοειδούς σχήματος αγορά εξηγεί την παρέκκλιση από το αυστηρώς ορ-

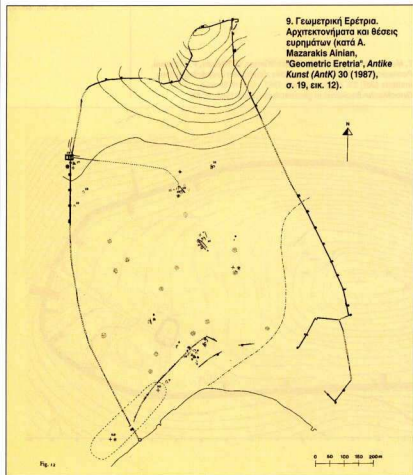
6. Αρχαία Σμύρνη, κατά φαντασίαν αναπαράσταση του οικισμού προς το τέλος του 7ου αι. π.Χ. (κατά R.V. Nicholls, από J.M. Cook, "Old Smyrna" (BSA), 53-54, 1958-59, σ. 15, εκ. 3).

7. Μελίη, Κάτοψη, κατά W. Müller-Wiener, G. Kleiner, P. Hommel, *Panionion und Melle*, *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts (JdI)* 23, Ergänzungsheft 1967, από H. Drerup, *Griechische Baukunst in geometrische Zeit*, 1969, σ. 58.

8. Αρχαία Σμύρνη, τομέας Η (κατά R.V. Nicholls, από J.M. Cook, "Old Smyrna", BSA 53-54 (1958-59), ένθετος πίνακας). Με μωύρο χρώμα: πρωτογεωμετρικά και πρώιμα γεωμετρικά κτίσματα, με πράσινο: υστερογεωμετρικά, με κόκκινο: αρχαϊκά.

θωγονικό πολεοδομικό σχέδιο (εικ. 4).

β. Οι πολεοδομικοί πυρήνες συνίστανται κυρίως από τις ομάδες των κατοικιών. Η καθ' ύποθεσιν επανάληψή τους θα δώσει τις εξίσου καθ' υπόθεσιν εικόνες των πολεοδομικών συνόλων, τα τελικά πολεοδομικά "κείμενα". Συστάδες κατοικιών αφιδοειδών ή με καμπυλόσχημοις τοίχους, πανταχόθεν ελευθέρων, συστοιχίες κατοικιών ορθογωνικής κατόψεως εν σειρά ή σε παράθεση, θα προσδιορίσουν την πολεοδομική τυπολογία οικισμών της Υστερογεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου. Η επισήμανση του περάσματος από κατασκευαστικές αρχές συναντώμενες σε νομαδικούς οικισμούς, στην κατασκευαστική αρχή των δοκών επί στύλων, που προσιδιάζει περισσότερο στις μόνιμες συνθήκες εγκατάστασης, συνιστά πλέον από μόνη της μια ερμηνευτική παρατήρηση: η πόλη-πόλις συνεχίζει να εξελίσσεται και τελειώνεται στην αρχαϊκή περίοδο. Επιβάλλεται από την ανάγκη της συμβίωσης πληθυσμιακών στοιχείων, τα οποία είναι φορείς μιας παλαιάς νομαδικής παράδοσης, με τους ανέκαθεν κατοίκους του τόπου, κληρονόμους μιας εξίσου παλαιολιθικής πολιτισμικής παράδοσης, της μηκναικής. Το παράδειγμα του οικισμού της Λαθουρίζας (εικ. 5), μερικά χιλιόμετρα νοτιώς της υστερογεωμετρικής και αρχαϊκής πόλης των Αθηνών, επιδεικνύει ποικιλία αρχιτεκτονικών τύπων κατοικιών και ένα πολεοδομικό ιστό ανένταχτο στις συνθήκες τυπολογίας. Παρά τούτο, συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα πολεοδομικού πυρήνα προδρόμου αυτών που κατόπιν αναπτύχθηκαν στις εν άσπει οικιστικές συγκεντρώσεις.

γ. Τα πολεοδομικά σύνολα συνίστανται θεωρητικώς από "συντάγματα", δηλαδή συστηματοποιημένες ομαδοποιήσεις πολεοδομικών στοιχείων και πολεοδομικών πυρήνων. Η εικόνα της Αρχαϊας Σμύρνης (εικ. 6) κατέχει μόνιμη θέση στα σχετικά δημοσιεύματα, αλλά απέχει πολύ από το να αποτελεί το χαρακτηριστικό παράδειγμα υστερογεωμετρικής-αρχαϊκής πόλης-οικισμού. Αντιθέτως, ενώ θα ανέμενε κανείς από τις πόλεις των Αθηνών, της Κορίνθου, του Άργους, της Σπάρτης, των Θηβών τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα πολεοδομικών συνόλων, ωστόσο αυτές οι πόλεις δεν παρέχουν παρά απλά τοπογραφικά σχέδια είτε με στιγμές-σεις σημείων εύρεσης κινητών ευρημάτων της Υστερογεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου είτε με ενδείξεις χρώων κατειλημμένων από αρχιτεκτονήματα των εν λόγω περιόδων.

Προτάσεις για την τυπολόγηση όσων πολεοδομικών συνόλων μπορούν να παρουσιάσουν έναν όγκο αρχιτεκτονικού υλικού δεν λείπουν. Βάσει μορφολογικών κριτηρίων προτείνεται²³ τυπολόγηση των οικισμών της περιόδου σε οικισμούς αποτελούμενες από μεμονωμένες κατοικίες, από συγκεντρωμένες κατοικίες ή από κατοικίες εν σειρά, είτε σε οικισμούς που παρουσιάζουν μικτές μορφές πολεοδομικών κατόψεων. Βάσει λειτουργικών κριτηρίων οι προτάσεις τυπολόγησης²⁴ περιλαμβάνονται στην τυπική κατάταξη των οικισμών σε οικισμούς με τον κύριο όγκο κατοικιών intra muros, extra muros ή σε οικισμούς sine muros.

Η υστερογεωμετρική-αρχαϊκή πόλη-πόλις στο γεωγραφικό χώρο

Σε πλέον στέρεη βάση τεκμηρίων φαίνεται να ερείδεται η κατάταξη των πολεοδομικών τύπων υστερογεωμετρικών και αρχαϊκών οικισμών, όταν αυτή γίνεται με κριτήριο τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο στον οποίο εμφανίζονται.

α. Στην πρώτη κατηγορία ομαδοποιούνται οι πολεοδομικοί τύποι του μικρασιατικού χώρου, με χαρακτηριστικά παραδείγματα εκείνα της Εφέσου, της Σμύρνης, της Μιλήτου, της Μελίης, της Λαρίσης επί του Έρμου, της Νεανδρίας.

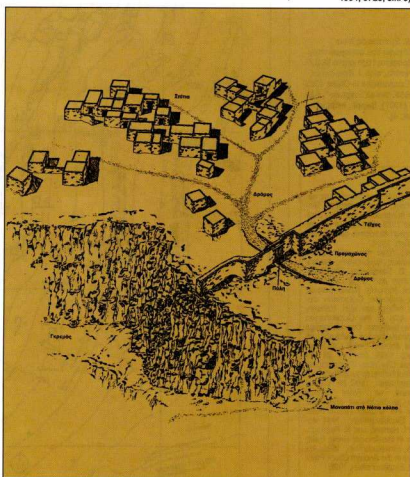
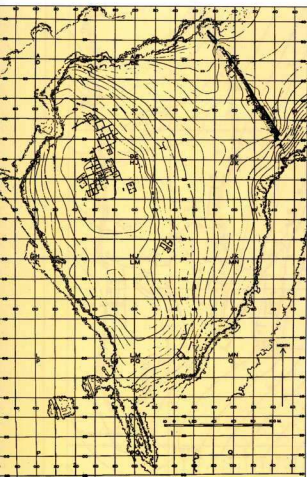
Αυτές οι οικιστικές συγκεντρώσεις συμβάλλουν τα μέγιστα στην έρευνα, καθώς η τυπολογία των πολεοδομικών τους πυρήνων προσφέρει εικόνες κατάλληλες για την ευκρινέστερη ανάγνωση της εξέλιξης τους στις επιμέρους υποδιαίρεσεις της Υστερογεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου. Σε ένα πρώτο στάδιο της έρευνας, η φιλολογική παράδοση περί ιωνικού αποικισμού, περί αρχόντων Ιώνων και λοιπών οικιστών ορμημένων εξ Ελλάδος προς τα μικρασιατικά παράλια, κυριάρχησε στις ερμηνείες γένεσης και εξέλιξης των πολεοδομικών μορφών της περιοχής. Στη Μελίη αποτυπώθηκε ένα από τα σημαντικότερα πολεοδομικά στοιχεία της ιστορίας του 8ου-7ου αιώνα π.Χ., το γνωστό ωσειδούς κατόψεις τείχος της ακρόπολης στο Καλέ Τεπέ, κοντά στο Πανώνιο (εικ. 7). Το σχρόν της θέσης είναι φανερό, ενώ τάφοι με πρωτογεωμετρική κεραμική προϋφίστανται του τείχους. Το συμπέρασμα στην έρευνα

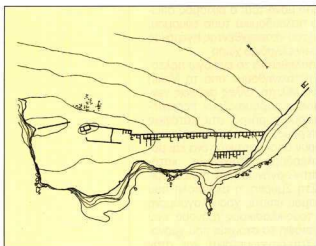
να ήρθε σχεδόν από μόνο του: ο οικισμός απεικονίζει τον πρώτο πολεοδομικό τύπο οικισμού, τον τόπο κατοικίας του νεοαφθίντους ηγεμόνων (Herrenburg) από τον ελλαδικό χώρο.

Αν όμως, για να επαληθευθεί το εν λόγω πολεοδομικό πρότυπο, μετακινηθούμε από τη Μελίη στη Σμύρνη και στη Μίλητο, άλλες σκέψεις γενώνται. Αυτές οι πόλεις παρουσιάζουν περισσότερους πολεοδομικούς πυρήνες στις κατόψεις τους, πολυπλοκότερους στην οργάνωσή τους, ενώ δεν προσφέρουν αποκλειστικώς ένα και μόνο κεντρομόλο πολεοδομικό στοιχείο με καταλυτική επίδραση στην οργάνωσή του πολεοδομικού τους ιστού. Στη Σμύρνη, η ακρόπολη που δεσπόζει του οικισμού έπειτα, χρονολογούμενη όχι νωρίτερα από τους κλασικούς χρόνους, ενώ από ερμηνευτική άποψη τα στοιχεία που χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική και στην Αρχαϊκή περίοδο είναι όχι μόνον περισσότερα, αλλά και οργανικώς δεμένα μεταξύ τους. Αυτά είναι: ο λατρευτικός χώρος στην περιοχή του ναού της Αθηνάς, το τείχος, παρακολουθούμενο μάλιστα σε τέσσερες κατασκευαστικές φάσεις, και τρεις οικιστικοί πυρήνες χρονολογούμενοι σε περισσότερες των τριών περιόδους, αρχής γενομένης από την Πρωτογεωμετρική. Από την πλευρά της πολεοδομικής τυπολογίας, παραδόξως, ενώ το τελικό αποτέλεσμα στη διαμόρφωση των πολεοδομικών πυρήνων της Αρχαϊκής περιόδου είναι το αναμενόμενο (τα κανονικά τετραπλευρα σχήματα), οι πολεοδομικές μορφές δεν εξελίσσονται από τις καμπυλόγραμμες κατό-

10α. Ζαγορά Ανδρού. Γενικό σχέδιο του γεωμετρικού οικισμού (κατά J.J. Coulton, από A. Cambitoglou, A. Birchall, J.J. Coulton, J.R. Green, *Zagora 2*, 1988, τ. 2, niv. 1, σχ. 1).

10β. Ζαγορά Ανδρού. Αναστροφήση (κατά J.J. Coulton, από A. Καμπιτογλου, Αρχαιολογικό Μουσείο Ανδρού: Οδηγός, 1991, σ. 25, εκ. 5).

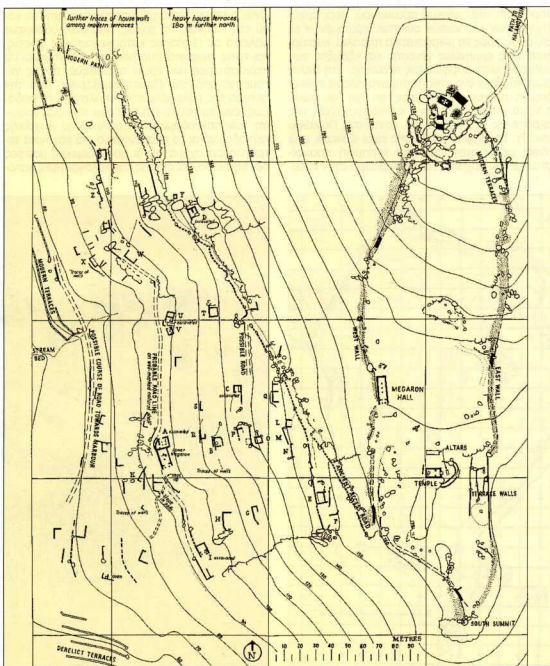

11. Βραυλία Ραδού. Κάτοψη οικισμού (κατά Η. Drexler, *Griechische Baukunst in geometrische Zeit*, 1969, σ. 52. Ανασκόπηση από Κ. F. Kinch, *Vroulia*, 1914, ενθ. σελ. 8).

ψεις στα ορθογώνια σχήματα των οικοδομικών τετραγώνων, στους προδρόμους δηλαδή του Ιπποδαμείου. Στον "ανασκαφικό τομέα Η" (εικ. 8) προηγούνται οι τετράπλευρες κατοψεις της πρώτης Γεωμετρικής και Μεσογεωμετρικής περιόδου, ενώ έπονται οι καμπύλες κατοψεις οικιών της Υστερογεωμετρικής περιόδου. Οι αντίστοιχοι πολεοδομικοί πυρήνες υποδηλώνουν όχι νομαδικές επιβιώσεις των προηγούμενων περιόδων αλλά νέες εγκαταστάσεις πληθυσμών κάτω από συνθηκές πίεσης χώρου και χρόνου.

Η επισκόπηση του τοπογραφικού σχεδίου της Μιλήτου, με τα πολεοδομικά στοιχεία της Υστερογεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου επί αυτού, οδηγεί ακόμη περισσότερο στην αμφισβήτηση κάθε μονοσημαντού ερμηνευτικού προτύπου. Εδώ, συν τοις άλλοις, αλλάζει και η πολεοδομική κλίμακα: πολεοδομικά στοιχεία και πυρήνες απλώνονται σε έκταση μεγαλύτερη από εκείνη της Σμύρνης. Το τοπογραφικό της υψόβαθρο περιλαμβάνει τρία ακρωτήρια, τέσσερις φυσικούς λιμένες, τέσσερα εξάρματα εδάφους, με εξέχον το

12. Εμπορείος Χίου. Κάτοψη του οικισμού στον Προφήτη Ηλία (κατά Μ. G. F. Ventris, από J. Boardman, "Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio", *BSA* 6 (1957), Suppl., παρενθ. σελ. 4).

Σημειώσεις

1. Βιβλιογραφία βιβλιογραφιών της περιόδου: B. Eder, *Staat, Herrschaft, Gesellschaft in frühgriechischer Zeit: Eine Bibliographie 1976-1991/92* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), Wien, 1994.
2. Θεματικό έργο περί πόλεως, με συλλογή κυρίως αρχαιολογικές τεκμηρίωσης: Μ. Β. Σακελλαρίου, *The Polis-State: Definition and Origin* (Παρακολούθηση της σχετικής βιβλιογραφίας γίνεται στις εκδόσεις: Πρακτικά συμposium με εκδόση του Μ. Η. Hansen, στη σειρά Acts of the Copenhagen Polis Centre (εκδόση: Der Kongelige Danske Videnskabsbernes Selskab), με τίτλο: *The Ancient Greek City-State*, Copenhagen, 1993. *Sources for the Ancient Greek City-State*, Copenhagen, 1995, και *Introduction to an Inventory of Polis*, Copenhagen, 1996. Βλ. επίσης: D. Whitehead, ed., *From Political Architecture to Stephanus Byzantius. Sources for the Ancient Greek Polis*, *Historia* 87, Einzelschriften, 1994, κοβίς και Μ. Η. Hansen and K. Raafsbu, eds., *Studies in the Ancient Greek Polis*, *Historia* 95, Einzelschriften, 1995, και *More Studies in the Ancient Greek Polis*, *Historia* 108, Einzelschriften, 1996.

ώψιμα του Καλαμάρκ Τεπέ. Όμως το τελευταίο δεν υπερτερεί από λειτουργική άποψη στο χώρο. Στην πόλη, έχουμε το πέρασμα από τα καμπίλα κτήρια στα τετράπλευρα-ορθογώνια, επί πλέον όμως προστίθεται ένα ακόμη στοιχείο: διακρίνεται αμυδρώς η τήρηση αξόνων προσανατολισμού στους καμπίλασχημους πολεοδομικούς πυρήνες της Υστερογεωμετρικής περιόδου. Πρόκειται για άξονες ταυτοσχημους σχεδόν με εκείνους που επισημαίνονται στους ορθογώνιους πυρήνες της Αρχαϊκής. Το τελευταίο στοιχείο αποτελεί τον προάγοντα της προσχεδιασμένης σύλληψης του χώρου: Συνιστά μήπως τη μήτρα των πολεοδομικών τύπων που μεγαλύτερες καταγράφονται στην επομένη δεύτερη κατηγορία των πολεοδομικών τύπων;

β. Στη δεύτερη κατηγορία κατατάσσονται οι τύποι που προδιαγράφουν τις απαρχές της πολεοδομικής σχεδίασης στο χώρο της νοτίου Ιταλίας και της Σικελίας²⁵.

Μέγαρα Υβρία, Κασμίνια, Σελανός, Μεταπόλη, Ακράγας είναι τα προσηφιλιά διδοκτικά παραδείγματα, των αρχαίων κυρίως πολεοδομικών συνόλων, από τις εν λόγω περιοχές. Ο αρχαϊκός πολεοδομικός ιστός στις περισσότερες από τις αποικίες, όπως και ο υστερογεωμετρικός, σε ελαχίστους από αυτές, συνίσταται από τα γνώριμα επιμήκη ομοδοκικά τετράγωνα, η ορθότερον ορθογώνια, τα οριζόμενα από παράλληλους και κάθετους μεταξύ των δρόμων. Από τις ερμηνείες περί αιτιών σύλληψης του σχήματος αυτού σταχυολογούμε δύο: εκείνη που ερμηνεύει τη γένεση των ομοδοκικών ορθογώνων βάσει της ανάγκης των αποίκων να επαναλαμβάνουν εντός άστεως τα εκτός άστεως ορθογώνια σχήματα των κανονικών μοιρασμένων αγροτεταχών, και εκείνη που αναζητεί τις ρίζες του οικιστικού πολεοδομικού σχεδιασμού στις αιτιωχές της εθροδομογενούς πολεοδομικής των μητροπόλεων της Μικράς Ασίας και όη της Μιλήτου. Με άλλα λόγια, αναγνωρίζεται στον πολεοδομικό χώρο η υλοποίηση των αλλαγών που συνέβησαν στον πνευματικό χώρο των Ιώνων φιλοσόφων, παρά το ασυμπίπτον στους χρόνους καταγραφής των δύο φαινομένων, δηλαδή αυτόν της γένεσης αποίκων και εκείνον της ανάπτυξης της προσοκρατικής φιλοσοφίας. Μήπως εν τέλει η επιβιωτική επισημάνση της αρμονίας πνεύματος και χώρου, του συνταξιομοσμού, της εκ των προτέρων πνευματικής σύλληψης και της συνεπαγμένης πολεοδομικής υλοποίησης επιτυγχάνεται στην τρίτη κατηγορία πολεοδομικών τύπων που κατωτέρω επισημαίνουμε, στους τύπους όπου αυτοί οι δύο χρόνοι φαίνεται να συμβαδίζουν καλύτερα;

γ. Οι εντελώς ιδιόμορφοι τύποι των εσχάτων από οικιστικούς χώρους. Από τα σημαντικότερα παραδείγματα της κατηγορίας: στον Πόντο, η Ολβία, αλλά και στη Βόρειο Αφρική, η Κυρήνη. Η αρχαϊκή Ολβία, όχι άνευ απηρέσεων, κατατέθηκε στην κατηγορία χαρακτηριστικού παραδείγματος πολεοδομικού συνόλου αποικίας, καθώς ιδρύεται από τους Μιλήσιους. Μια προσεκτικότερη ανάγνωση όμως του αρχαϊκού πολεοδομικού της ιστού οδηγεί σε ένα διαφορετικό συμπέρασμα. Όπως, όπως και στην προηγούμενη κατηγορία πόλεων-αποίκων της Δύσης, η πόλη δεν παρουσιάζει τείχος κατά την αρχαϊκή περίοδο, ενώ κατά το αυτό πρότυπο επιδεικνύει

μια αρχαϊκή αγορά γεγινάουσα με το αρχαϊκό τέμενος. Όμως οι τρεις δρόμοι, τους οποίους παρουσιάζει περίχ τον εν λόγω πολεοδομικών στοιχείων, δεν αρκούν για να κατοχυρώσουν τις απαρχές ενός συστημάτος ορθογώνιων οδών-αξόνων. Αναμενόμενη θα ήταν, λόγω της ιδρυσης της Ολβίας κατά το 20 ημίαι του βου π.Χ. αιώνος, η ανάπτυξη ενός ωριμότερου πολεοδομικού αποτελέσματος. Παρά ταύτα, η αρχαϊκή Ολβία προσδιορίζεται από την ακτογραμμή του έλους που δημιουργείται οι δύο ποταμοί, Βορυσθένης και Ύψανις, και από τις κοίτες δύο άλλων μικρότερων ποταμών που χύνονται στο δεύτερο. Ένα τελικό τριγωνικό σχήμα φαίνεται να απορρέει από τη γεωμορφολογία της περιοχής, ενώ καθώς η αρχιτεκτονική των καλυθών των πρώτων αποίκων υποκύπτει στην έλλειψη έλλειξης στον τόπο, η εκτεταμένη χρήση λίθων άσβεη προς τη διαμόρφωση κυρίως τετράπλευρων και ορθογώνιων πολεοδομικών πυρήνων.

δ. Οι κατ' εσχάτην τύποι που απεικονίζουν αυτό που θα περιγράφαμε ως αυτόθνητο πολεοδομικό, πολεοδομικό μη προσχεδιασμένη, είναι οι τύποι που εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο.

Εσχάτως, η έρευνα τείνει να αποκτήσει μια πολεοδομική εικόνα, αυτήν της γεωμετρικής Ερέτριας (εικ. 9). Εντούτοις, μια αντιπροσωπευτική εικόνα μητροπολιτικής γεωμετρικής πόλης ακόμα λείπει, μέχρι του σημείου να αναζητά η έρευνα την πολεοδομική της εικόνα στις αντίστοιχες των γόνων τους, δηλαδή των αποίκων, όταν μάλιστα αρχαιολογικά στοιχεία πολεοδομικής εκμεταλλείσματος δεν καταγράφονται στη μητρόπολη (περίπτωση Χαλκίδας - Κορινθού). Η νησιωτική Ελλάδα, με οικήσους της Ζαγοράς Άνδρου (εικ.10α-10β) και εκείνη των Βρουλίων Ρόδου (εικ. 11), θα δώσει δύο σημαντικά όσο και ιδιότυπα παραδείγματα πολεοδομικής σύλληψης. Στις κατορίες αμφοτέρων, αλλά σε δύο εντελώς διαφορετικές θέσεις στην κερσεία (στη Ζαγόρα στο μέσον του πολεοδομικού σχηματισμού, στα Βρούλια στο βορειοανατολικό όριο), κυριαρχούν δύο επιμηκείς τοίχοι που οργανώνουν το σύνολο σχεδόν των επιμέρους κτηριακών μονάδων. Κατά οριζόμενους μελετητές η αρχιτεκτονική τους λειτουργία, υποταγμένη στις ανάγκες πολεοδομικής οργάνωσης ολοκληρωτού του οικισμού, προϋποθέτει πνεύμα συλλογικότητας και κοινή δράση. Απεικονίζουν ούλο τον πλέον σαφή τρόπο την ενότητα που σε κρατικό επίπεδο ομιστά πόλη. Παρά το γεγονός ότι αποτελούν από άποψη απεικόνισης δύο από τα πλέον πλήρη πολεοδομικά σύνολα, ωστόσο και αυτά δεν πρέπει να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά της εποχής τους, καθώς τα ερωτηματικά ως προς τη λειτουργία τους είναι τόσο σοβαρά, μέχρι του ακραίου σημείου να αμφισβητείται και αυτός ο οικιστικός τους χαρακτήρας (Ζαγόρα: νεκροπόλες, Βρούλια: στρατόπεδο). Στην αντίποδα αυτών των συμπλεγών πολεοδομικών συνόλων, ο αρχαϊκός Εμπορείος της Χίου (εικ. 12), με τεχισμένη ακρόπολη, ναό και κατοικία άρχοντος εντός αυτής και διαεπαιμένες κατοικίες εκτός, επιτρέπει μια περισσότερο κατανοητή ανάγνωση του πολεοδομικού χώρου. Η επικύπηση του διάσπαρτου οικιστικού πλέγματος του Εμπορείου, παράλληλα με την επισημάνση των χώρων που περιγράφονται στα έπη, οδηγείσους στην αναγνώριση του εν λόγω οικισμού ως του αντιπροσωπευτι-

3. A.M. Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State: An Inaugural Lecture*, εκ. 10-16.
4. Άποψη αυτής της έρευνας περί σχέσεων αρχαιολογίας και νέπης πόλεως, J.P. Crellard, *Home, History and Archaeology. Some remarks on the date of the Homeric Works* in J.P. Crellard, ed., *Homeric Questions* (J.C. Geber), Amsterdam, 1995, σσ. 201-286.
5. Πρόγραμμα του θέματος από A.M. Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State*, εκ. 10-20, 30-33.
6. Είδικως για την κερσεία και τη γένεση της πόλεως: I. Whiting, *Style and Symbolism in the Homeric Works* in J.P. Crellard, ed., *Homeric Questions* (J.C. Geber), Amsterdam, 1995, σσ. 201-286.
7. Άποψη αυτής της έρευνας περί πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής αρχιτεκτονικής: A. Mazarakis Aianin, *From Ruler's Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece* (1100-700 B.C.), (Pausanion), Groningen, 1997 (μόν. έκδοση). Έχουν προηγηθεί τα έργα των H. Drenth, *Classische Baukunst in geometrischer Zeit* (Vanderhoeck & Ruprecht), Göttingen, 1989, και K. Fagerstrom, *Greek Iron Age Architecture: Development, Continuity and Change* (Paul Astöm), Göteborg, 1988.
8. Έργο αναφοράς περί πρωτογεωμετρικής αρχαϊκής πολεοδομίας: F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland: Zur Entwicklung des Dorfes* (Göteborg), 9. Πτυχίο: F. Kolz, *Agora and theater, Vols: und Festveranstaltungen* (Mann), Berlin, 1981, σσ. 15-19 (ειδικά περί του θέματος, σσ. 15-19).
10. B. Bergquist, *The archaic temenos in Western Greece: A survey and two inquiries*, in O. Schachter (ed.), *Les sanctuaires grecs* (London: Harv.), Genève, 1962, σσ. 109-127.
11. Είδικως για την τρωακή αρχιτεκτονική και τη γένεση της πόλεως: I. Morris, *Excavations at Sanctuaries* (London), 1962.
12. A. Mazarakis Aianin, *From Ruler's Dwellings to Temples*.
13. A. Μάζαράκης Αϊανίν, *Μεταρρυθμισμένης και κατοικίας του άρχοντος των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων*, Στο Ο Οικισμός Όλοος, Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου Ολοοστών Σπουδών, Μόναχ, 1980, σσ. 177-198.
14. B. εστιος, P. Parrot-Smith, *Sacrificial meal and symposium: Two models of civic institutions in the Archaic city?* and B. Bergquist, *'Symptic space': A functional aspect of Greek dining-rooms*, in O. Murray, ed., *Symposium: A Symposium on the Symposium* (Clarendon Press), Oxford, 1990, σσ. 14-33 και σσ. 37-75 αντίστοιχα.
15. Κατοικία άρχοντος: C. M. Antton, *The Archaeology of the Archaic Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece* (Rowman and Littlefield), Lanham, 1995.
16. Σύνθετη έρευνα με ταυρίσμιση χωρικών εννοιών: A. Μάζαράκης Αϊανίν, *La naissance de la cité grecque*.
17. *La naissance de la cité grecque*, *Mediation, competition, and sovereignty: The evolution of rural sanctuaries in Geometric Greece*, in S.E. Alcock and R. Osborn, eds., *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Clarendon Press), Oxford, 1994, σσ. 3-18.
18. *Μελέτη αναφοράς*: C. Morgan, *Attitudes and Opinions: The Transformation of Clypeus and Delphi in the Eight Century BC* (Cambridge University Press), Cambridge, 1990 (μόν. έκδοση).
19. I. Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece* (J. E. Brill), Leiden, 1987. I.E.M. Edlund, *The Gods and the Place: Location and Function of a*

- Sanctuaries in the Countryside of Etruria and Magna Graecia (700-400 B.C.). (dist. Paul Aström), Stockholm, 1987.
19. Πόλεις: βιβλιογραφία αναφορών επί του θέματος. F. Bourrier, *Recherches sur la nature du génois. Etudes d'histoire sociale athénienne. Mémoires archéologiques et classiques* (Cahiers du Centre de Recherches de l'École Française de Rome), Paris, 1970.
20. Κ. Β. Σαυμάκης, Η Πρωτοϊστορία Κιλικίας της Ελλάδος και η Ήγερση του Ελληνικού Έθνους (Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Έπιτροπή), Αθήνα, 1994-1995, σ. 1493.
21. F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland*, 00. 14-15. 2. αμτν την κατανοήσιμη των περιουσιών ο ο ασυμπτωτική-επιπέδου χώρου του δευτέρου αποικισμού (Νότιος Ιταλία, Τυβία).
22. A. Mazarakis Ainian, *From Ruler's Dwelling to Temple, citadel, O' αρχαίων των οικισμών ή τύπων όπου κατοικήσαν τον πρώτο αποικισμό, όλων των χωρών. Προϊστορική-πρωτοϊστορική, Γεωμετρική περίοδος, ανεπτυχία στην εν λόγω μέλη* σ. 121.
23. F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland*, 00. 58-63. Προϊστορικός ο W. D. Heinemann, *Führerhandbuch Griechische Kunst und Städte in geographisch-Geschichtlicher (Mann)*, Berlin, 1982, σ. 85-100, προτείνει τους 00 πρώτους τύπους.
24. A. Απολιτίδης-Ημελλάς, "Organisational et caractère de l'habitat en Grèce à l'époque géométrique (IX-VIII siècles av. J.C.)", Στο Ο Αρχαϊκό Κώδικα στον Μεσογειακό Χώρο, Προϊστορία του Ευρωπαϊκού Συναρμωτικού (ΕΡΜΕ ΙΝΕ ΕΙΕ, Αθήνα, 1988, σ. 89-99.
25. BA. 0x. A. di Vita, "Town planning in the Greek colonies of Sicily from the time of their foundations to the Punic wars", In J.-P. Descoyennes ed., *Greek Colonists and Native Populations* (Clarendon Press), Oxford, 1990, σ. 343-363, καί G. P. H. Meiggs, *Hellenic Greek Land-use and City-Planning in the Archaic Period* (Garland), New York - London, 1970.
26. Προϊστορία: A.M. Snodgrass, "The historical significance of fortifications in Archaic Greece", In P. Leach - H. Trefény, eds., *La fortification dans l'histoire du monde antique*, (CNRS), Paris, 1986, σ. 125-131.
27. Ανάπτυξη της οργάνωσης αποικιών από R. Marin, "L'espace civique, religieux et profane dans les cités grecques de l'archaïsme à l'époque hellénistique", In *Architecture et société de l'archaïsme grec à la fin de la république romaine*, Actes du Colloque international Organisé par le Centre National de Recherche Scientifique et l'École Française de Rome (CNRS-EFR), Paris - Rome 1983, σ. 9-41.
28. Προϊστορία, βιβλιογραφία, ηγός: K. Meiß, "Bauplan der Tyrannen im archaischen Zeit", In W. Heppner und G. Zimmer, hrg., *Die griechische Polis: Architektur und Politik* (Ernst Wasmuth), Tübingen, 1993, σ. 33-45, καί J. Kleber, "Wie wichen die Tyrannen?", ibid., σ. 46-57.

κού παραδείγματος οικίστου που ο Όμηρος έχει κατά νόον όταν συνάθει τα έπη.

Η υστερογεωμετρική-αρχαϊκή πόλη-πόλις στα πρωτοϊστορικά χρόνια

Με δεδομένα τα εν λόγω ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία τίθεται το ερώτημα: είναι δυνατόν, μέσω της θεωρήσης της υστερογεωμετρικής-αρχαϊκής πολεοδομίας ως σηκνικού χώρου της ιστορίας της περιόδου, να ηληστηθούν ιστορικά φαινόμενα ή και γεγονότα όπως οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ πόλεων, ο δεύτερος αποικισμός, η τυραννία, αλλά και πνευματικές δραστηριότητες; Στις τελευταίες αείζει να κατατάξουμε τις πολεοδομικές δράσεις, όπως την εκ των προτέρων σύλληψη του πολεοδομικού σχεδίου, με άλλα λόγια του πολεοδομικού σχεδιασμού. Οι εκκρήσεις των πολεμικών συγκρούσεων αναζητούνται συνήθως στα τείχη²⁶, πλην όμως στους κατ' εξοχήν τόπους των ιστορουμένων ή μυθολογούμενων συγκρούσεων κατά την Υστερογεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο (πόλεμος για το Ηλιότιο πεδίο, πρώτος ιερός πόλεμος, πρώτος και δεύτερος μεσοηλιακός, πόλεμοι Άργους-Σπάρτης) οι αρχιτεκτονικές-πολεοδομικές υλοποιήσεις δεν εμπειρεύουν και κατασκευές τειχών. Αντιθέτως, στις πόλεις-αποικίες της Μικράς Ασίας, οι ανασφαλείς συνθήκες διαβίωσης εν μέσω αλλοθνήτων ή απολιόγησων την ανάπτυξη μιας πρώιμης χωρματικής τέχνης. Ομοίως, και τα υστερογεωμετρικά και αρχαϊκά τείχη του κυκλαδικού χώρου φαίνεται να οφείλονται σε συναφείς λόγους: τον φόβο των πειρατών. Περισσότερο από τον μητροπολιτικό χώρο, ο χώρος των αποικιών²⁷ θα απεικονίζει τις παραμέτρους που δίνουν την εξέλιξη του αποικιακού φαινομένου στον τόμα της πολεοδομίας. Αυτές είναι: η εκ των προτέρων σύλληψη του πολεοδομικού χώρου, η πρόνιση να εξασφαλισθούν ελεύθεροι εκτάσεις για τη μελλοντική επέκταση του οικισμού και, βεβαίως, το πιο σημαντικό: η λειτουργία των εκτός άστεων ιερών ως μέσου για την κρητική ιδιοποίηση του χώρου έναντι των γειτόνων (προϊούρχοντος πληθυσμού ή πόλεων). Η πολιτική των τυραννών στον τόμα της πολεοδομίας²⁸ δε θα είναι παρά η επέκταση της δράσης τους στον τόμα της αρχιτεκτονικής. Παράγουν τα μεγάλα έργα σε κλίμακα πολεοδομίας, έργα κοινωφελή. Κύριο χαρακτηριστικό αυτών των δραστηριοτήτων είναι η ιδεολογική χρησιμοποίηση τους σε συγκεκριμένα στρώματα του πληθυσμού.

Είναι προφανές ότι οι ερμηνείες της εξέλιξης των αρχαϊκών πολεοδομικών μορφών επηρεάζονται από τις εκ παραλήλυθον θεωρήσεις ενός από τα πολεοδομικά συστήματα των περιόδων που ακολουθεί, του ολοκληρωμένου υποδομαίου. Αυτή όμως η εξέλιξη προς ένα εντελώς διακριτό πολεοδομικό σχήμα δεν μπορεί να θεωρηθεί ερμηνευτικός μονοδρομός από τις χωρικές κατόψεις των υστερογεωμετρικών οικισμών προς τον διαφανήμον απόλυτο πολεοδομικό σχεδιασμό της Αρχαϊκής περιόδου.

Η ποικιλία των υστερογεωμετρικών πολεοδομικών τύπων, η καθόλου αυτονόητη μετεβλήθη τους προς τα ευανάγνωστα και εξορρολογισμέ-

να σχήματα πόλεων του τέλους της Αρχαϊκής περιόδου, οι επιβιώσεις προγενεστέρων πολεοδομικών διευθετήσεων αλλά και οι ασυνέχειες εντός των πολεοδομικών ιωτών, κάθε άλλο παρά οδηγούν σε μονοεπηρευες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Απομακρύνουν τον μελετητή από την ερμηνεία μιας πολεοδομικής μορφής βάσει αυτής που χρονικά έπεται και σωθήκε καλύτερα, από την απολόνηση εκείνης που υφίσταται βάσει μιας που προηγήθηκε και παραδόξως προσέφερε περισσότερα στοιχεία. Εν κατακλείδι, αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις πόλεων του αποικιακού χώρου που αναδύθηκαν εκ του μηδενός, οι ερμηνείες της πολεοδομικής εξέλιξης των πόλεων της μητροπολιτικής Ελλάδος και της Μικράς Ασίας είναι δεσμευές των ανά πόλη ιωτών, και ιδίως του κεφαλαίου που αναφέρεται στις γεωφυσικές παραμέτρους του περιβάλλοντος χώρου.

The City-Polis during the Late Geometric and Archaic Period

A. Gounaris

We approach the subject within the existing research framework, characterized by the long disagreement of scholars on the concepts of the city-settlement and the city-state (polis) during the Early Geometric and Geometric period. We treat the subject when these two concepts—the one of the settlement, the other of the state—, asymptotic in time as regards their appearance, start to coexist in Protohistory. This is probably happening from the mid-eighth century BC onwards in specific regions of the Hellenic, Asia Minor and the Aegean. The characteristics of this parallel course—of the city-polis heretofore— until the end of the Archaic period are the following:

1. Some critical figures are relatively measurable and inter-comparable. Considering the official number of spatial concentrations in the Greek state that are characterized as settlements (1991 census: 12.817 settlements), findings from the Early Geometric period have been recorded in 336 settlements, while from the Geometric period in 554 settlements. In the narrow framework of architecture and town-planning, findings from the Late Geometric and Archaic periods have been recorded in 137 settlements of the Hellenic and the Asia Minor regions.

2. Qualitatively, the town-planning history of the era does not only include the few existing indications of town-planning complexes, but also takes into account the town-planning cores, as well as architecture, which is a component of the town-planning network: the walls, the agora, the temples, the sanctuaries, the technical works. A typical feature of a city plan is, generally speaking, the evolution from the curved to the quadrilateral and rectangular schemes. The progress towards the architecture of beams on columns is thus reflected in this evolution, as well as a social evolution signaling the final abandonment of the nomadic life, the determinant relation with earth and the coexistence of the nomads with the earlier inhabitants of the land.

3. Reviewing town-planning in terms of geographical patterns, the study is first oriented to the examples of town-planning complexes in Asia Minor. The inability to reach a concluding synthesis, due to the diversity of cases, reorientates the study to "readable" examples in the Greek colonies in Sicily and South Italy. Even there through the clear town-planning schemes, the heralds of the Hippodamian system do not permit generalizations, since, when going back to the metropolises of the Hellenic area, the common town-planning model is not recognizable.

4. Finally, when we review the phases of Greek Protohistory, we reach the conclusion that the history of town-planning of the Late Geometric and Archaic periods is the history of certain cities of the period, until research is able to light those features that as regards both quality and quantity will permit us to draw a clearer town-planning picture.